نوع مقاله: پژوهشی

دین‌پژوهی ترجمان بصری جهنم در نقاشی‌های قرن ۱۸ و ۱۹ میلادی اروپا

فائزه جواهری/ دکترای پژوهش هنر دانشگاه الزهراء تهران
faezeh_0_1@yahoo.com orcid.org/0000-0002-3195-6828
زهرا رهبرنیا/ دانشیار گروه پژوهش هنر دانشگاه الزهراء تهران
z.rahbarnia@alzahra.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۱۵ ـ **پذیرش:** ۱۴۰۰/۰۴/۲۰
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

چکیده

اشتیاق و علاقهٔ آدمیان برای رسیدن به عدالت در پایان جهان و اندیشیدن به چگونگی زندگی پس از مرگ، همواره بخشی از محتوای آثار هنرمندان را به خود اختصاص داده است. با وجود ابهامات و دوگانگی‌هایی که در متون مقدس یهود و مسیح در خصوص سرنوشت نهایی بدکاران به‌چشم می‌خورد، در آیات مختلفی از عهد عتیق و به‌ویژه عهد جدید، از جهنم و عذاب گناهکاران سخن به‌میان آمده است؛ ازاین‌رو کتاب مقدس همواره یکی از منابع الهام هنرمندان برای خلق و تولید آثار هنری با مضامین دینی بوده است. در کنار متون و روایات دینی، عوامل دیگری چون فضای سیاسی و فرهنگی زمان تولید اثر نیز تأثیر بسزایی در نوع نگرش هنرمندان به جهنم و آخرالزمان داشته است. این مقاله به روش تحلیلی ـ تطبیقی به بررسی میزان وفاداری به دین در نقاشی‌های قرون ۱۸و۱۹م اروپا در نمونه‌آثار هنرمندان برجستهٔ آن دوران، یعنی ویلیام بلیک، جان مارتین و گوستاو دوره دربارهٔ جهنم می‌پردازد. با توجه به بررسی آیات مختلفی از عهد عتیق و جدید، به‌نظر می‌رسد که در بسیاری از موارد، میزان تطبیق اثر هنری با متن مقدس بیشتر در نوع گناه است تا نوع عذاب درنظرگرفته‌شده برای آن گناه؛ و هنرمندان علاوه بر اقتباس از مضامین دینی، از یکدیگر، از نسخ ادبی، از اتفاقات سیاسی، فرهنگی و هنری، و در نهایت از ذهن خود نیز برای خلق تصویر جهنم و روز داوری الهام گرفته‌اند.

کلیدواژه‌ها: جهنم، دین‌پژوهی، عهد عتیق، عهد جدید، بلیک، مارتین و دوره.

مقدمه

در تمامی ادیان آسمانی از جهنم به‌عنوان مظهر قهر و غضب الهی سخن به‌میان آمده است. وجود توصیفات زمینی و گاه قابل لمس از جهنم در ادیان مختلف، هنرمندان را بر آن داشته است تا با کمک گرفتن از تخیل و برداشت‌های آزاد از متون مقدس و گاه نسخ ادبی، آثار هنری متفاوتی از جهنم را خلق و تولید کنند. اثر هنری همواره یکی از واسطه‌های مناسب برای انتقال مفاهیم دینی بوده است. در یک اثر هنری، علاوه بر سبک و صورت، وجود مضمون یا محتوا می‌تواند آن اثر را به دین نزدیک‌تر یا از آن دورتر کند. در این میان، فضای فکری عصر هنرمند در ترجمان بصری، مضمون موردنظر نیز بسیار اثرگذار بوده است. در اروپای قرن هجدهم عواملی چون ترویج تسامح دینی و بی‌قیدی عقیدتی، نقد ساختارهای سیاسی و اجتماعی، دگرگونی در دانش و پیشرفت‌های علمی، و بدبینی به کلیسا و آموزه‌های مسیحی، همه و همه باعث ایجاد تغییراتی در ساختار فکری و فرهنگی مردم شد. در قرن نوزدهم، جامعهٔ غربی وارد عصر تجدد شد و کنار گذاشتن مرجعیت دین در عرصه‌های گوناگون حیات فرهنگی و اجتماعی یا همان سکولاریسم، در اروپا گسترش یافت. با وجود اتفاقات اساسی‌ای که در تحول دین و هنر اروپا در این اعصار مشاهده می‌شود، نمونه‌آثار هنری متعددی در زمینهٔ دنیای پس از مرگ، به‌ویژه جهنم، در قرن هجده و نوزده میلادی به‌وجود آمده است. برای مطالعه و بررسی تصویرسازی‌ها و نقاشی‌های این دوران در مقالهٔ پیش‌رو، به دین‌پژوهی در نمونه‌آثار هنری منتخب از *ویلیام بلیک* (۱۷۵۷–۱۸۲۷م)، *جان مارتین* (۱۷۸۹–۱۸۵۴م) و *گوستاو دوره* (۱۸۳۲–۱۸۸۳م) پرداخته می‌شود. جامعهٔ آماری به‌صورت هدفمند براساس قرار داشتن این آثار در موقعیت جغرافیایی و تاریخی موردنظر (اروپای قرن ۱۸و۱۹م)، همچنین با توجه به برجسته و پرتکرار بودن آثار هنرمند در خصوص مضمون جهنم و دنیای پس از مرگ، انتخاب شده است.

بررسی پژوهش‌هایی که در زمینهٔ جهنم صورت گرفته‌اند نشان می‌دهد، تعداد زیادی از پژوهش‌های این حوزه به تطبیق دیدگاه‌های ادیان مختلف و گاهی عرفا دربارهٔ زندگی پس از مرگ اختصاص داشته‌اند. برای نمونه، «آخرالزمان و حیات اخروی در یهودیت و مسیحیت» (رسول‌زاده، ۱۳۸۹)، مقاله‌ای است که شباهت‌ها و تفاوت‌های زندگی پس از مرگ را در دو دین یهود و مسیحیت براساس متون مختلف بررسی می‌کند که در مقالهٔ پیش‌رو نیز از آن بهره برده شده است. در زمینهٔ آثار هنری برگرفته از مضمون جهنم نیز پژوهش‌های انجام‌گرفته بیشتر با رویکرد تطبیقی، دو اثر هنری یا اثر هنری و نسخهٔ ادبی را مورد مطالعه قرار داده‌اند. مقالهٔ «شمایل‌نگاری جهنم در سنت هنری قرون وسطی» (کویریکو، ۲۰۱۱)، عناصر شمایل‌نگارانه و پیکرنگاری‌های جهنم را در نمایشنامه‌ها و نقاشی‌های قرون وسطا بررسی کرده است. مقالهٔ «تطبیق نشانه ـ معناشناسی تصاویر دوزخ در نگاره‌های معراج‌نامهٔ شاهرخی و آثار دوره از کمدی الهی دانته» (وکیلی و جوانی، ۱۳۹۳)، نیز نشانه‌های تصویری و شباهت‌های زیاد این نشانه‌ها در دو نسخهٔ مورد بررسی را تحلیل و تبیین می‌کند. با توجه به بررسی‌های به‌عمل‌آمده و نمونه‌های اشاره‌شده به‌نظر می‌رسد تاکنون پژوهشی در زمینهٔ میزان وفاداری دینی نمونه‌های هنری نقاشی اروپا با مضمون

جهنم، به‌ویژه در دورهٔ زمانی موردنظر انجام نگرفته است. در مقالهٔ پیش‌رو، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و داده‌های اینترنتی، پس از مطالعهٔ دین و هنر در اروپای قرن هجده و نوزده میلادی و دین‌های اثرگذار این دوران اروپا، با رویکردی تطبیقی ـ تحلیلی و توصیفی به پژوهش دین در نمونه‌های برجستهٔ نقاشی با مضمون جهنم در دورهٔ موردنظر پرداخته و به این پرسش‌ها پاسخ داده می‌شود: ۱. ترجمان بصری جهنم در نمونه‌آثار نقاشی‌های قرون هجده و نوزده میلادی چگونه بوده است؟ ۲. نقاشی‌های یادشده از مضمون جهنم تا چه اندازه به مفاهیم دینی وفادار بوده‌اند؟

۱. دین و هنر در اروپای قرون ۱۸و۱۹م

کمی پیش از قرن هجدهم، یعنی در اوایل قرن هفدهم، جریان بزرگ معنویت‌گرایی آغاز گردیده بود. کلیسا پیروز شده بود و سفارش‌های بسیاری برای ساخت محجر محراب و دیگر انواع آثار وجود داشت. رم دوباره قبلهٔ هنرمندان برجسته از سرتاسر ایتالیا، بلژیک، هلند، لوکزامبورگ، فرانسه و اسپانیا شد. بسیاری از آثار هنری در آن دوران درون‌مایهٔ دینی داشت؛ در واقع بسیاری از هنرمندان، خود عمیقاً مذهبی بودند (مینستون، ۱۳۸۶، ص ۳). بااین‌حال در قرن هفدهم، حملاتی نیز به‌شکل پراکنده به دین صورت گرفت. *دکارت* با انتشار کتاب ***گفتار در روش*** (۱۶۳۷م)، که شک را پایهٔ معرفت قرار می‌داد، راه را برای پرسشگری تازه دربارهٔ مسیحیت گشود. فلسفهٔ روشنگری با پذیرش برتری خرد بر ایمان، ضربهٔ سهمگینی به وحی زد و زمینه را برای الحاد و بی‌دینی در کشورهای مختلف اروپا فراهم کرد. در قرن هجدهم میلادی آرای فیلسوف هلندی، *اسپینوزا*، که کتاب مقدس را قصه و افسانه می‌دانست، در سراسر دنیای غرب پخش شد. در انگلستان، *جان لاک* مسیحیت را به اصول و درون‌مایهٔ اخلاقی آن فروکاست. برخی از خداباوران غیردینی، همچون *جان تولاند* (فیلسوف ایرلندی)، به‌رغم تصدیق یک مبدأ متعالی، تمام مطالب خارق عادت در اناجیل را خرافه دانستند. از دیدگاه آنها، معجزات، مسئلهٔ الوهیت عیسی و زنده شدن مجدد او، هیچ‌کدام از محک آتشین عقل، سالم بیرون نمی‌آمدند (بریل، ۱۳۹۳، ص ۴۸۲). با وجود تمام اختلاف‌نظرهایی که در ماهیت دین وجود داشت، در اواسط قرن هجدهم از ایرلند تا روسیه و از سوئد تا سیسیل، مردم اروپا عمدتاً مسیحیت را دین خود اعلام می‌کردند. در طول چند قرن، تمام حکومت‌ها و دولت‌های ملی در سرتاسر قارهٔ اروپا به دین واحدی اعتقاد پیدا کردند؛ حتی اروپایی‌های ساکن در امپراتوری ترک عثمانی در بالکان، یونان و ساحل شرقی مدیترانه، تا حد زیادی ایمان را حفظ کرده بودند و توحید اسلامیِ رقیبان خود را قبول نکردند. رهبران اصلی و روحانیون مسیحی در سال ۱۷۵۰م ساکن رم، قسطنطنیه، مسکو، کانتربری و ژنو بودند. برای بیشتر زنان و مردان، مسیحیت بخشی از ارث شخص بود. این افکار و عقاید، کلیسا را نیز بی‌نصیب نگذاشت. مردان کلیسا مقتول یا تبعید شدند و برخی بناهای مذهبی تخریب شد. در کتاب ***مسیحیت و اروپای انقلابی*** آمده است: «بین سال‌های ۱۷۵۰و۱۷۹۰ اکثریت قریب به اتفاق مسیحیان مشکوک بودند و بعضاً آشکارا با عقاید دیگر مخالف بودند. یهودی‌ستیزی در هر سطح از جامعهٔ قرن هجدهم شیوع داشت. اروپا در این قرن شاهد آشفتگی‌های بزرگی در هر

دو مذهب کاتولیک و پروتستان بود و عواقب آن به اَشکال هنری ـ مذهبی کلیساها منجر شد» (استن، ۲۰۰۲، ص ۲۱). مکتب رمانتیک از مشخص‌ترین سبک‌های هنری این دوره از تاریخ بود؛ با وجود این، تنها سبک این دوران نبود. هنرهایی که به حمایت فقرا متکی بودند، به‌زحمت مورد توجه هنرمندان رمانتیک قرار می‌گرفتند. دستاوردهای هنری و ادبیات و رمان، گسترش فوق‌العاده و محسوسی یافت. هنرمندان این دوره به‌طور مستقیم از امور عمومی الهام می‌گرفتند و در آن درگیر می‌شدند.

در آستانهٔ قرن نوزدهم میلادی، فرانسه و انگلیس دو مرکز اصلی ایدئولوژی و انقلاب‌های آن عصر شدند. آزادی از سنت‌پرستی جاهلانهٔ قرون وسطا، که همچنان در سراسر اروپا وجود داشت، و رسیدن به برابری و برادری، از اهداف مهم مردم در اواخر قرن هجدهم و اوایل قرن نوزدهم بود. توده‌های شهری و طبقات کارگری که در دورهٔ انقلاب صنعتی رشد یافته بودند، به‌شدت تحت تأثیر دین بودند. با معیارهای نیمهٔ اول قرن نوزدهم، دوری آنان از دینِ سازمان‌یافته و جهالت و بی‌اعتنایی‌شان در خصوص آن، هیچ نظیری در گذشته نداشت. سرشماری دینی سال ۱۸۵۱م بریتانیا این مطلب را ثابت و معاصران را وحشت‌زده کرد. دلیل اصلی این دوری از دین، ناتوانی کلیساهای تثبیت‌شده با جمعیت شهرهای بزرگ یا طبقات اجتماعی بود. البته تمام ادیان عملاً رو به زوال نداشتند و احتمالاً با افزایش جمعیت توسعه می‌یافتند (هوبزباوم، ۱۳۷۴، ص ۲۷۷). در همین دوران، انتشار کتاب ***گفتارهایی در باب دین***، اثر *فردریش شلایرماخر*، تا حدودی باعث توجه دوبارهٔ مردم به دین شد. هدف او آشتی دادن مسیحیت با عقل‌گرایی و اکتشافات علمی قرن نوزدهم میلادی بود. با گذشت زمان، متفکران دیگری ظهور کردند که کتب عهد قدیم و جدید را زیر تیغ نقد تاریخی بردند و حتی پا را فراتر نهادند و زنده شدن عیسی را نیرنگی عالم‌گیر دانستند (بریل، ۱۳۹۶، ص ۵۱۴). اندک‌اندک پاپ نفوذ حکومتی خود را تا حدودی از دست داد و این امر به افزایش اعتبار روحانی او بسیار کمک کرد. با گسترش حزب کمونیست و انتشار نظریهٔ *چارلز داروین* در کتاب ***خاستگاه انواع***، بسیاری از اعتقادات و سنت‌های دینی مورد تجدید نظر قرار گرفتند (گرین، ۱۹۵۹، ص ۷۲۵). در طول قرن نوزدهم، با پیشروی جریان سکولار، مسائل دینی نفوذ خود را در زندگی روزمرهٔ مردم تا حدودی از دست داد. در زمینهٔ هنر، مکتب رئالیسم در میانهٔ سدهٔ نوزدهم پدید آمد که واکنشی در برابر خصلت آرمانی کلاسیسیسم و ویژگی عاطفی و ذهنی رمانتیسیسم بود. انسان‌دوستی و علاقه به اصلاحات اجتماعی، موضوعی بود که به تمام زوایای زندگی و هنر سدهٔ نوزدهم راه یافت. بسیاری از جریان‌های سرنوشت‌ساز هنر، از دل قرن نوزدهم و از ذهن نقاشان این قرن زاییده شده‌اند. با وجود تحولات سیاسی، اقتصادی، صنعتی، اجتماعی و دینی در این دوران، همچنان مهم‌ترین منبع دینی در اروپا و توصیفات جهنم و آخرالزمان را باید در کتب عهد عتیق و عهد جدید جست‌وجو کرد.

۲. جهنم در عهد عتیق و عهد جدید

در زمینهٔ معاد روحانی و گرفتار شدن به عذاب یا بهره‌مندی از سرور معنوی، در عهد عتیق و عهد جدید صحبت به‌میان آمده است و در وقوع آن، از دیدگاه دین یهود و مسیح شکی نیست؛ اما در زمینهٔ معاد جسم و ملحق شدن

بدن به روح در رستاخیز، هم اثبات و هم نفی را می‌توان از متون مقدس استخراج کرد. یهودیان و مسیحیان از روز قیامت و رستاخیز با نام «روز داوری» و از حسابرسی با نام «داوری نهایی» یاد می‌کنند. در مواضع عدیده در عهد عتیق آمده است که خداوند به هر کاری که انسان انجام می‌دهد، عالم است و در روز داوری همهٔ اعمال او محاسبه خواهند شد (رحیم‌پور، ۱۳۹۱)؛ اما در مجموعهٔ عهد جدید، شواهد بیشتر و روشن‌تری بر رستاخیز بدن وجود دارد. در ادامه به بررسی شواهد توصیفی جهنم در دین یهود و دین مسیح پرداخته می‌شود.

۱ـ۲. جهنم در دین یهود و عهد عتیق

در باب اعتقاد یهودیان به زندگی پس از مرگ آمده است: یهودیان برخلاف مسلمانان و مسیحیان، اعتقاد روشنی به آخرت و روز جزا ندارند و سزا و جزای اعمالشان را بیشتر در این جهان می‌دانند و اعتقاد به معاد از اعتقادهای اولیهٔ آنان نیست؛ بلکه این عقیده را پس از آزادی ایشان از اسارت بابل به‌دست *کوروش* از معاشرت با ایرانیان زرتشتی فراگرفتند (مشکور، ۱۳۷۷، ص ۱۳۴و۱۴۲)؛ مانند اعتقاد به ظهور منجی (ماشیح) یهود که به‌تقلید از اعتقاد ایرانیان باستان به «سوشیانس» موعود آخرالزمان پیدا شده است (آرام، ۱۳۷۸).

با تأمل در پنج کتاب اول عهد عتیق (اسفار خمسه، تورات، کتاب‌های قانون)، به‌نظر می‌رسد که سخنی از رستاخیز، جزا و بهشت و جهنم به‌میان نیامده است؛ تنها اشاراتی به عالم مردگان دیده می‌شود؛ یعنی مکانی تاریک در دل زمین، که قلمرو ظلمت و سکوت است (اعرابی و معظمی گودرزی، ۱۳۹۴). بااین‌حال در متون عهد عتیق می‌توان اشارات متعددی را در زمینهٔ زندگی پس از مرگ مشاهده کرد. در بخشی از عهد عتیق آمده است: «و بسیاری از آنان که در خاک زمین خوابیده‌اند، بیدار خواهند شد؛ اما اینان به‌جهت حیات جاودانی و آنان به‌جهت خجالت و حقارت جاودانی و آنانی که بسیاری را به راه عدالت رهبری می‌نمایند، مانند ستارگان خواهند بود تا ابد» (دانیال، ۱۲: ۳). در مزامیر می‌گوید: «ای فریبکار! تو دوست داری با سخنانت تباهی بار بیاوری. بنابراین خدا نیز تو را از خانه‌ات بیرون کشیده و تو را به‌کلی نابود خواهد کرد و ریشه‌ات را از زمین زندگان خواهد کند» (۵۲:۵). در تلمود (کتابی از احادیث و احکام شفاهی یهود)، جهنم دارای هفت اشکوب برای ارواح شریران و بدکاران معرفی شده است. همچنین سرنوشت بدکاران، فرود در جایگاه مجازات و تصفیه (گه‌هی‌نوم / Gehinnom به‌معنای درهٔ عمیق) یاد شده که آن نیز دارای هفت طبقه است و مهم‌ترین عنصری که برای تصفیهٔ ارواح گناهکاران وجود دارد، آتشی با حرارتی شصت برابر آتش معمولی است (پورنامداریان و دیگران، ۱۳۹۳). در تورات از مکانی به‌نام «شئول» سخن به‌میان آمده که در ابتدا مکانی فیزیکی و بعد مقصدی معنوی برای گناهکاران و روح‌های آشفته است. درحالی‌که برخی از ارواح مستقیماً به‌سمت بالا به باغ عدن می‌روند، شریران واقعی به «گه‌هی‌نوم» لعنت می‌شوند یا در انبار زباله‌های شیطانی کیهانی دفع خواهند شد (www.britannica.com). در اشعیا آمده است: «خداوند بر قوم خود خشمناک است و دست خود را دراز کرده است تا ایشان را مجازات کند. تپه‌ها به‌لرزه درمی‌آیند و لاشه‌های مردم مثل زباله در خیابان‌ها انداخته می‌شود. با وجود این، خشم و عذاب او پایان نمی‌یابد» (اشعیا، ۵:۲۵). در برخی

روایات، عذاب جهنم برای سه گروه تمام نخواهد شد و از آن رهایی نخواهند داشت: کسانی که عنوان زشت بر دیگران می‌گذارند و آن‌گونه خطابشان می‌کنند؛ کسانی که همنوعان خود را در میان جمع شرمنده می‌کنند؛ و کسانی که با زنان همسردار رابطه برقرار می‌کنند. دربارهٔ اتفاقات پایان جهان آمده است:

آن روز، روزی است که غضب خداوند افروخته می‌شود؛ روز خرابی و ویرانی؛ روز تاریکی و ظلمت؛ روز ابرها و سیاهی‌ها. شیپور به صدا درمی‌آید؛ جنگ شروع می‌شود؛ شهرهای حصاردار و برج‌های بلند واژگون می‌گردند. در آن روزِ غضبِ خدا، طلا و نقرهٔ شما نخواهد توانست جان شما را از مرگ برهاند؛ زیرا تمام زمین از آتش غیرت او گداخته خواهد شد. آن روز هولناک نزدیک است (صفنیا، ۱: ۱۴-۱۸).

این موارد بخش‌هایی از اشارهٔ کتاب‌های مقدس دین یهود در خصوص روز قیامت، جهنم و عذاب بدکاران است؛ اما در عهد جدید نمونه‌های روشن‌تری از توصیف جهنم به‌چشم می‌خورد.

۲ـ۲. جهنم در مسیحیت و عهد جدید

دربارهٔ جایگاه عذاب در مسیحیت آمده است: بترسید از خدا که قادر است هم بدن و هم روح شما را در جهنم هلاک کند. جای همهٔ بدکاران در دریاچه‌ای است که با آتش و گوگرد (کبریت) می‌سوزد. عذاب‌های جهنم، مطابق عهد جدید، بر سه نوع است: اول افتادن در شعله‌های آتشی که تا ابد بالا می‌رود (مکاشفه یوحنا، ۲۱: ۸)؛ دوم خشم و غضب خداوند (همان، ۶: ۱۷)؛ و سوم محرومیت از حضور در ملکوت خدا و رؤیت جلالت او (همان، ۲۱: ۳ و ۲۲: ۱۵). در انجیل مرقس آمده است: «اگر از دستت خطایی سر بزند، آن را ببُر؛ چون بهتر است شَل داخل حیات شوی تا اینکه دو دست داشته باشی و در آتش بی‌امان جهنم بیفتی؛ جایی که آتش آن خاموش نگردد و کرم آن هرگز نمیرد» (مرقس، ۹: ۴۴). در بخشی دیگر آمده است: «مرده‌ها را دیدم که از بزرگ و کوچک در برابر خدا ایستادند. دفترها یکی‌یکی باز شد تا به دفتر زندگان رسید. بر طبق نوشتهٔ این دفترها، مرده‌ها مطابق اعمالشان محاکمه می‌شوند... هر کس اسمش در دفتر زندگان نبود، به دریاچهٔ آتش افکنده شده است» (مکاشفه یوحنا، ۲۰: ۱۲-۱۵). اعتقاد مسیحیان به جهنم، در بخش‌هایی به‌وضوح بیان شده؛ چنان‌که در باب عذاب شیطان در پایان جهان آمده است: «سپس شیطان که ایشان را فریب داده بود، به دریاچهٔ آتش افکنده خواهد شد. دریاچهٔ آتش جایی است که با گوگرد می‌سوزد و آن جاندار خبیث و پیامبر دروغین او شبانه‌روز تا به ابد در آنجا عذاب می‌کشد» (نورالدینی اقدم، ۱۳۹۶). در بخشی از انجیل متی، جهنم این‌گونه توصیف می‌شود: ایشان (لغزش‌دهندگان و بدکاران) را به تنور آتش خواهد انداخت؛ جایی که گریه و فشار دندان خواهد بود (۱۳:۴۳)؛ از قاتلان جسم که قادر به کشتن روح نیَند، بیم مکنید؛ بلکه از او بترسید که قادر است بر هلاک کردن روح و جسم در جهنم (متی، ۱۰:۲۸). برخی از متون مسیحی باستان و قرون وسطا، مکان جهنم را در فضای فوقانی توصیف کرده‌اند؛ درحالی‌که برخی دیگر جهنم را در مرکز زمین تصور کرده و ورودی‌های آن را در غارها، باتلاق‌ها و شکاف‌های آتشفشانی در نظر گرفته‌اند. چنین ورودی‌هایی از جهنم، غالباً در آداب و رسوم عامیانه ظاهر شده‌اند. با گذشت زمان و بهره‌گیری از منابع کتاب

مقدس، منابع کلاسیک و فولکلوریک و طیف گسترده‌ای از نسخه‌های ادبی، تصاویر بیشتری از جهنم ترسیم شد؛ از دریاچه‌های شعله‌ور، پل‌های خطرناک و گودال‌های شیطانی گرفته تا حفره‌های بدبو و بزرگ‌تر کردن فهرست عذاب‌های جهنم. در بخشی از ***آخرالزمان*** *پیتر* آمده است: من مکانی را دیدم بسیار بد و نامناسب؛ دریاچه‌ای مملو از منجلاب آتشین که مردان معینی در آن در حال شکنجه؛ و قاتلان و موافقان آنان را دیدم که در محلی پر از موجودات شرور و خزنده مورد ضرب و شتم قرار گرفتند و بر روی آنها کرم‌هایی چون ابرهای تاریکی بود؛ و روح‌های آنانی که کشته بودند، به عذابشان نگاه کردند؛ مردان و زنان دیگری در وسط خود سوزانده شدند و در مکانی تاریک توسط ارواح شیطانی شلاق خوردند و حفره‌های داخلی آنها توسط کرم‌هایی که آرام ندارند، بلعیده شدند و اینها صالحان را آزار داده بودند (آخرالزمان پیتر، ۱۹۲۴، قطعه آخمیم، ص ۲۵-۲۷). با توجه به مطالب ذکرشده به‌نظر می‌رسد که اعتقاد به یک داوری نهایی در هر دو دین وجود دارد و همین امر نیز از مهم‌ترین سرچشمه‌های الهام‌بخش هنرمندان برای ترجمان بصری جهنم بوده است.

۳. ترجمان بصری جهنم در نقاشی‌های قرون ۱۸و ۱۹م

با توجه به توصیفاتی که در نسخه‌ها و روایات کتاب مقدس وجود دارد، هنرمندان در دوره‌های مختلف تصاویر متفاوتی از جهنم را کشیدند. هنر و به‌ویژه نقاشی با مضمون دینی، همواره جایگزین خوبی برای نوشتن و خطابه بوده است. انواع آثار هنری می‌توانند برای ادیان کارکردهای دوگانه‌ای داشته باشند؛ به این معنا که هم ابزار ارتباطی مؤثری از نظر مؤمنان و خادمان دین برای نشان دادن پیام دینی موردنظر تلقی شوند و هم باعث حمایت از هنر و هنرمند شوند. در قرن هجده و نوزده میلادی با وجود اتفاقات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی، نقاشی‌های متعددی از داوری نهایی و جهنم به‌تصویر کشیده شده است. از میان این آثار هنری، شاید بتوان نقاشی‌های *ویلیام بلیک*، *جان مارتین* و *گوستاو دوره* را از آثار شاخص اواخر قرن هجده و اوایل قرن نوزده در اروپا دانست که در این مقاله معرفی و بررسی می‌شوند.

ویلیام بلیک (۱۷۵۷-۱۸۲۷م) نقاش و شاعر رمانتیک انگلیسی، یکی از نقاشانی بود که در سال‌های ابتدایی قرن نوزدهم میلادی صحنه‌های مختلفی از جهنم و عذاب‌های آن را به‌تصویر درآورد. *فرای*، فیلسوف و اسطوره‌شناس، معتقد بود که در زمینهٔ نقد کتاب مقدس و قصص انبیا، آثار *بلیک* بسیار تعیین‌کننده و جهت‌دهنده بوده است. در بخشی از ***تخیل فرهیخته***، اثر *فرای*، آمده است: «در نخستین سال‌های خدمات دانشگاهی‌ام، کاملاً مجذوب سمبولیسم آثار ویلیام بلیک شده بودم» (فرای، ۱۳۷۲، ص ۵).

بلیک دیدگاه خود دربارهٔ کتاب مقدس را این‌گونه بیان می‌کند: «عهد قدیم و عهد جدید رمز بزرگ هنر هستند» (روشا، ۱۹۹۲، ص۸۷). *ویلیام بلیک* بین سال‌های ۱۷۹۰و۱۷۹۳م مجموعه‌ای از شعر و نثر با عنوان ازدواج بهشت و جهنم را که شرح سفر شاعر به جهنم است، منتشر کرد. این اثر در دورهٔ درگیری شدید سیاسیِ بلافاصله پس از انقلاب فرانسه ساخته شد. *بلیک* از دروازهٔ جهنم گرفته تا عذاب‌های جهنمیِ متناسب با هر گناه را با استفاده

از روایات و منابع ادبی برگرفته از کتاب مقدس و تخیل خود خلق کرد. *بلیک* بدون دقت در جزئیات و با استفاده از رنگ‌های مختلف، به‌ویژه سیاه و قرمز، و سایه‌های تیره صحنه‌هایی از ترس و گاهی اندوه را به‌وجود آورد. در نمونه‌ای از آثار او، دروازهٔ جهنم با مسیرهایی از آتش و دود به‌تصویر کشیده شده است؛ دروازه‌ای که در ورودی آن، کتیبه‌ای با این مضمون به‌چشم می‌خورد: «از میان من به شهر حسرت می‌روی؛ از طریق من به غم و اندوه ابدی می‌روی؛ به‌واسطهٔ من به میان مردم ازدست‌رفته برای همیشه می‌روی» (تصویر ۱). این مفهوم از شهر داغدار، از شخصیت کتاب مقدس اورشلیم گرفته شده است (آنگ، ۲۰۱۶، ص ۲۱۲۷).

بلیک در اثر دیگری (تصویر ۲)، دهلیز جهنم و روح‌هایی را که برای عبور از آن به‌صف شده‌اند، به‌نمایش می‌کشد. در این تصویر، گناهکاران در کنار دریایی تیره و سهمگین در صف انتظارند. نگهبان جهنم افراد گناهکاری را که از شرم و پشیمانی سر در گریبان برده و در حال ناله‌اند، به‌سوی مجازاتشان هدایت می‌کند (https://eclecticlight.co). پس از گذشتن از دروازهٔ جهنم و ورود به آن، *بلیک* عذاب‌های گوناگونی را به‌تصویر می‌کشد: دزدی که در لباس ماری در آتش، آمادهٔ حمله به سارق دیگری است. دزد در شُرف مجازات شدن با تبدیل شدن به مار است و این عذابی برای هر دو سارق محسوب می‌شود. در تصویری دیگر، حلقه‌ای در جهنم دیده می‌شود که در آن، جاعلان در حال درد کشیدن و رنج بردن از بیماری‌های متعددند. در جایی دیگر، مردمانی گرفتار گردباد دیده می‌شوند که به‌نظر می‌رسد در حال ناله کردن از درد و رنج‌اند و این عذاب عاشقانی است که عاشق زندگی طولانی‌اند و به‌دلیل غیرقانونی بودن میلشان مجازات می‌شوند (تصویر ۳). برای عذاب مجرمانی که خرید یا فروش ترجیحات کلیسایی را انجام داده‌اند نیز فرورفتن در چاه آتش در نظر گرفته شده است (تصویر ۴) و افراد گناهکار با سر داخل آتش انداخته می‌شوند (www.blakearchive.org). اینها نمونه‌هایی از نقاشی‌های رمانتیک *بلیک* دربارهٔ عذاب‌های مختلف جهنم است

جان مارتین (۱۷۸۹–۱۸۵۴م) نقاش، حکاک و تصویرگر انگلیسی، به‌عنوان یکی از بازیگران اصلی جنبش رمانتیک انگلیس شناخته می‌شود که تمرکز خود را بر روی به‌تصویر کشیدن روابط انسانی در جهان طبیعی قرار داده است. از همه قابل‌توجه‌تر، آثار هنری باشکوه *مارتین* برای به‌تصویر کشیدن صحنه‌های والاست؛ صحنه‌های آخرالزمانی متعددی که می‌توانند احساس وحشت و ناآرامی را ایجاد کنند (https://artuk.org)؛ تصاویری متعالی در معنای کلاسیک از اثری غیرمنتظره، الهام‌بخش یا هولناک. در زمان نقاشی *مارتین*، تمام اروپا از جنگ‌ها، انقلاب‌ها و ناآرامی‌های داخلی ترس داشت و سختی‌ها، قحطی‌ها و مشکلات فراوان بود. تصاویر او از روز قیامت و جهنم، بیش از آنکه ذهن را به‌چالش بکشد، به چشم می‌پردازد. «روز بزرگ خشم» او (تصویر ۵)، تصویری از خشم خداوند در آخر دنیا را ارائه می‌دهد. توضیح نقاشی برگرفته از کتاب ***مکاشفه*** می‌گوید:

و من دیدم که او مهر ششم را باز کرد و این یک زمین‌لرزهٔ بزرگ بود و آسمان هنگامی که روی هم غلتید، به‌عنوان طومار حرکت کرد و هر کوه و جزیره‌ای از مکان‌های خود منتقل شدند. پادشاهان زمین، بزرگان و افراد

ثروتمند و هر دربند و هر فرد آزاد، خود را در گودال‌ها و صخره‌های کوه‌ها پنهان کردند. به صخره‌ها گفتند: بر ما بیفت و ما را از چهرهٔ کسی که بر تخت نشسته، و از خشم بره پنهان کن؛ زیرا روز بزرگ خشم او فرارسیده و چه کسی قادر به ایستادن است (مکاشفه، ٦: ١٢-١٧).

متن ***مکاشفه***، به‌طور کامل نقاشی را توصیف می‌کند: خورشید قرمزرنگی در میان آسمانی گرفته به‌همراه صخره‌هایی در حال سقوط و مردمانی که در حال فرار از این وقایع هولناک‌اند. در نقاشی «آخرین قضاوت» یا «داوری نهایی» (تصویر ۶)، *مارتین* خلاصه‌ای تصویری از مضامین سه‌گانهٔ کتاب مقدس را ارائه می‌دهد: با داوری خداوند، سرنوشت خیر و شر در پایان جهان روشن می‌شود؛ زمین شکسته نشان داده شده است و خورشید در نقطهٔ تمرکز تصویر، با رنگ قرمز بیمارگونه قرار دارد که به‌طرز عجیبی مناظر را روشن می‌کند؛ کتاب زندگی گشوده می‌شود و مردگان سریع و مطابق با آثارشان قضاوت می‌شوند؛ بعضی از کوه‌ها در حال سقوط‌اند یا توسط صاعقه منفجر می‌شوند و گناهکاران در غم و اندوه و وحشت و ناامیدی در عذاب ابدی خود رها می‌گردند؛ گناهانی چون بخل، ربا، غرور، ریا، تظاهر به دین، تقدس کاذب و همهٔ ابعاد منفی آموزه‌های مسیحی در انتظار نابودی‌اند. در بخش پایین سمت چپ نقاشی، تصاویری از اشخاص معروف دیده می‌شود. در توضیح بخشی از اثر آمده است:

در زیر فرشتگان شیپورهایی که پایان جهان را نوید می‌دهند، قرار دارد. قشرهای مختلف مردم جهان در تصویر وجود دارند؛ حتی پرترهٔ قابل شناسایی از شخصیت‌های تاریخی در میان این جمعیت دیده می‌شود؛ ازجمله پادشاه انگلیس آلفرد بزرگ؛ دانشمندان گالیله و آیزاک نیوتن؛ فیلسوف جان لاک؛ نویسندگان ویلیام شکسپیر و جان میلتون؛ و هنرمندان میکل‌آنژ، لئوناردو داوینچی و رافائل. پشت آنها دیوارهای «شهر مقدس، اورشلیم» قرار دارد (www.tate.org.uk).

در بالای تصویر، نیکوکاران در دشت‌های بهشت منتظر فراخوان برای حضور در برابر تاج و تخت خداوند و مسیح قرار دارند. *مارتین* این دو تصویر را فقط با نقل قول از کتاب مقدس و بخصوص ***مکاشفه*** توضیح داده است. در نقاشی دیگری از *جان مارتین* با نام «سقوط فرشتگان در آتش جهنم» تصویر هولناک دیگری از جهنم دیده می‌شود. فضایی وهم‌آلود از خورشیدی که پشت ابری پنهان شده، و نور قرمز رنگی همراه با صاعقه و ابرهای تیره فضا را پوشانده است. فرشتگان در پایین تصویر در حال عذاب کشیدن و غرق در اندوه و حسرت‌اند (تصویر ۷). اینها نمونه‌هایی از شاخص‌ترین آثار *مارتین* با مضامین موردنظر است.

گوستاو دوره (۱۸۳۲ـ۱۸۸۳م) نقاش و چاپگر فرانسوی، تصاویر متعددی از موضوعات کتاب مقدس و جهنم و بهشت و برزخ را خلق کرد. دیدگاه *دوره*، به تصاویر جهنم در هنرهای تجسمی زندگی تازه‌ای بخشید. با تغییر شکل نقوش خاص قرون وسطایی و پس از اینکه دولت فرانسه او را شوالیهٔ لوژیون اعلام کرد، تحسین جهانیان به او افزایش یافت (مارین، ۲۰۱۵، ص۲۰). شهرت *دوره* به‌عنوان «نقاش واعظ» پس از تصویرگری مشهور وی برای کتاب مقدس در سال ۱۸۶۶م تثبیت شد. *دوره* صحنه‌های مختلفی از رنج کشیدن گناهکاران در عذاب‌هایی متناسب با گناهانشان را به‌تصویر کشید: عذاب برای گناهانی همچون هوس: جایی که مجرمان در طوفانی

سخت گیر افتاده‌اند؛ همیشه مارپیچ و آشفته؛ حرص: سرنوشت طعنه‌آمیز گناهکاران حریص که در گلدان طلای مذاب انداخته می‌شوند و می‌سوزند؛ وحشت خشونت: جایی که کسانی که زندگی خشمگینانه داشتند، در دریاچه‌ای از خون در حال غرق شدن‌اند؛ جنگلی که خودکشی‌کردگان در آن به‌صورت درختی خشک تصویر شده است و پرندگانی با صورت انسانی در حال آسیب به آنهایند؛ و جایی که مشاوران حیله‌گر درون شعله‌ای از آتشی که زبانه‌ای به‌نشان زبان اغفال‌کنندگان دارد، در حال عذاب‌اند (آلیگیری، ۱۸۹۲، قطعه ۷: ۱۳و۲۵). عذاب کسانی که اشیای مقدس را می‌دزدیدند (تصویر ۸)، مارهایی است که خود را به دور گناهکاران می‌پیچند و دور آنها با سختی و فشار می‌خزند. وقتی مارها گاز می‌گیرند، سم آنها روح را به خاکستر تبدیل می‌کند. لحظاتی بعد، روح مانند ققنوس دوباره متولد می‌شود و سپس مارها دوباره حمله می‌کنند و این عذاب ابدی ادامه دارد. دروزاهٔ جهنم نیز در آثار *گوستاو دوره* دیده می‌شود.

دروازه به‌صورت دهانهٔ غاری در جایی متروک و سنگلاخ به‌تصویر درآمده است؛ با آسمانی ابری و کتیبه‌ای که بالای سردر جهنم دیده می‌شود که جهنم را معرفی می‌کند (تصویر ۹). اثر دیگری از *گوستاو دوره* آخر جهنم را نشان می‌دهد؛ جایی که گناهکاران کاملاً در یخ غوطه‌ور شده‌اند. در میان تصویر، شیطان (لوسیفر) دیده می‌شود. او با سه سر و بال‌های خفاش‌گونه، بر روی یخ شفاف دریاچه به تماشای عذاب گناهکاران مشغول است (تصویر ۱۰). در نقاشی دیگری از جهنمِ *گوستاو دوره*، فضایی وهم‌آلود و آکنده از مه و غبار به‌تصویر درآمده است. افرادی در میان مه در حال عذاب کشیدن دیده می‌شوند؛ برخی به‌تنهایی درگیر عذاب درونی و حسرت و دردند و برخی در گروه‌های چندنفره با وحشت و اضطراب به اطراف خود می‌نگرند (تصویر ۱۱). *گوستاو دوره* تصاویر متعددی از عذاب‌های جهنمی را خلق کرده است. آثار و نقاشی‌های *دوره* در قرن نوزدهم چنان جذاب بود که حتی عده‌ای معتقد بودند این هنرمند برای خلق چنین آثار هنری وحشتناکی، حتماً با شیطان درگیر بوده است و حتی عده‌ای بر این عقیده بودند که چهرهٔ جهنم را *گوستاو دوره* به جهانیان نشان داد.

٤. دین‌پژوهی در جهنم بلیک، مارتین و دوره

به‌طور یقین در هر *دوره‌ای* از تاریخ بشر، هر انسانی از خود پرسیده است که آیا وجود او صرفاً برای زندگی کنونی آفریده شده و دیگر دنیایی پس از این زندگی نیست یا آنکه خدایی بزرگ‌تر و آگاه‌تر وجود دارد که اعمال فعلی او را مورد مجازات ابدی یا پاداشی فراتر از این زندگی قرار دهد. این پرسش، اساس نظریه‌های مختلف دربارهٔ چگونگی دنیای پس از مرگ است. *بارت، د. اهرمن*، نویسندهٔ کتاب ***بهشت و جهنم و تاریخ زندگی پس از مرگ***، می‌گوید: در زمان ظهور مسیحیت، بیشتر یهودیان معتقد نبودند که روح جدا از بدن وجود دارد. این ایده از یونانیان ناشی شد. یهودیان اعتقاد داشتند که پس از مرگ، دیگر نفسی وجود ندارد. عیسی، یهودی‌ای بود که فکر می‌کرد برای کسانی که دین‌دارند، زندگی ابدی وجود دارد. آنها به زنده شدن مردگان اعتقاد داشتند. بسیاری از مسیحیان نیز بر این باور بوده و هستند که در پایان زمان، خداوند پادشاهیِ جدیدی روی زمین پدید می‌آورد؛

پادشاهی جسمی که همراه با قیام مردگان است (https://religionnews.com). به‌طورکلی در باب پایان جهان، دوگانگی‌هایی در متون مقدس به‌چشم می‌خورد. در بخش‌هایی از نسخ مختلف انجیل، ملکوت خداوند زمینی شمرده نشده است؛ بلکه ماهیتی آسمانی دارد: «هنگامی‌که مردگان برخیزند، نه نکاح می‌کنند و نه منکوحه می‌گردند؛ بلکه مانند فرشتگان در آسمان می‌باشند» (مرقس، ۱۲: ۲۵-۲۶؛ متی، ۲۲: ۳۰)؛ ولی در جایی دیگر، از خوردن و آشامیدن به‌روش زمینی سخن به‌میان آمده است: «و من ملکوتی برای شما قرار می‌دهم؛ چنان‌که پدرم برای من مقرر فرمود تا در ملکوت من از خوان من بخورید و بنوشید و بر کرسی‌ها نشسته، بر دوازده سبط اسرائیل داوری کنید» (لوقا، ۲۲: ۲۹ـ۳۰).

در انجیل متی آمده است: هر که به برادر خود بی‌سبب خشم گیرد و هر که احمق گوید، مستحق آتش جهنم است (متی، ۵: ۲۳)؛ خیالات بد، قتل‌ها، زناها، فسق‌ها، دزدی‌ها، شهادات دروغ و کفرها، اینهاست که انسان را نجس می‌سازد (متی، ۱۵: ۲۰). با توجه به نمونه‌های ذکرشده در آیات عهد عتیق و جدید به‌نظر می‌رسد، با اینکه در کتب مقدس از گناهان مختلف سخن به‌میان آمده و به‌ویژه در عهد جدید دوری از صفات نکوهیده بسیار توصیه شده است، اما تعداد زیادی از عذاب‌های درنظرگرفته‌شده برای گناهان و گناهکاران در نقاشی‌های *بلیک*، *مارتین* و *دوره*، به‌صورت صریح و شفاف در کتب عهد عتیق و عهد جدید نیامده است. براین‌اساس، هنرمندان با استفاده از آیات مختلف کتاب مقدس که جهنم و داوری نهایی را جزئی جدایی‌ناپذیر از دین شمرده‌اند، برای به‌تصویر درآوردن مضمون دینی جهنم، از نمادها و نشانه‌های آشنا و کهن بهره گرفته‌اند تا بیشترین اثرگذاری را روی مخاطب خود داشته باشند؛ برای مثال، استفاده از آتش، که در صحنه‌های مختلفی از نقاشی‌های جهنم به‌چشم می‌خورد. آتش نماد تصویری آشکار از جهنم است. نمادی که در سرتاسر سنت عیسوی و نمونهٔ آیاتی که پیش از این ذکر شد، با داوری نهایی در ارتباط بوده و هست. در سنت یهودی، آب و طوفان معمولاً نماد مصیبت، و آتش و آب نماد داوری است و سنت یهود در این خصوص به‌شدت تحت تأثیر فرجام‌شناسی ایرانی است؛ زیرا در فرجام‌شناسی ایرانی از آتش فروزان و رودخانه‌ای از فلز مذاب سخن رفته است که گناهکاران را می‌سوزاند؛ اما بر نیکوکاران اثری ندارد (حاج ابراهیمی و عدلی، ۱۳۸۶).

استفاده از شیطان نماد دیگری است که در این آثار هنری به‌چشم می‌خورد. در جهنم *بلیک*، *مارتین* و *گوستاو دوره*، شیطان به‌نوعی بر دیوان و فرشتگان عذاب ریاست می‌کند که البته این برخلاف متن کتاب مقدس است؛ زیرا یکی از باورهای رایج در دین یهود دربارهٔ آخرالزمان این است که خداوند در روز داوری، شیطان و دیوان را مقهور خواهد ساخت و نه از شیطان اثری خواهد ماند و نه از شرارت؛ چراکه نابود خواهند شد (یوبیلیس، ۹:۲۳). «در بخشی از وصیت‌نامهٔ منسوب به موسی نیز آمده: سپس ملکوت خداوند تمام مخلوقات را فراخواهد گرفت. آنگاه کار شیطان به پایان خواهد رسید. آری اندوه نیز به‌همراه او نابود خواهد شد» (حاج ابراهیمی و عدلی، ۱۳۸۶). در سنت عیسوی این‌گونه ذکر شده است: من شیطان را دیدم که چون برق از آسمان می‌افتد و

هرگاه به انگشت خدا دیوها را بیرون کنم، هرآینه ملکوت خدا بر شما آمده است (لوقا، ۱۸:۱۰ و ۲۰:۱۱)؛ اما برای *بلیک*، *مارتین* و *دوره*، جهنم بدون حضور قدرت‌نمایی شیطان در آن قابل تصور نیست. ایشان شیطان را به‌نوعی در مرکز قدرت فرشتگان عذاب جهنم به‌تصویر درآورده‌اند.

مانند بسیاری از مضامین دینی و مقدس که در دوره‌های مختلفی تصویرسازی شده‌اند، هنرمندان خالق جهنم نیز در تولید آثارشان، نه‌تنها از متن خود، بلکه اغلب از یکدیگر نیز الهام گرفته‌اند. درواقع، هر اثر نقاشی صرفاً وصف موضوع آن نیست؛ بلکه تا حدودی وصف نقاش نیز هست و محیط اطراف هنرمند نیز بر روی برداشت او و مخاطبش از محتوا و مضمون نقاشی یا اثر هنری تأثیر زیادی دارد. در قرن شانزده و هفده میلادی، جهنم بخش بسیار واقعی از زندگی روزمرۀ مردم بود. واعظان جهنم را در تصاویری معمولی از تجربه‌ای مشترک به‌تصویر می‌کشیدند و آن را با یک شهر بزرگ، بیمارستان، زندان، یک فاجعۀ طبیعی، یک اوباش اغتشاشگر یا یک خانوادۀ متلاشی مقایسه می‌کردند و از طریق تصویری آشنا، وحشت از جهنم را به مخاطبان خود القا می‌نمودند. شهر جهنم یک شهر معمولی نبود؛ بلکه یک مکان کثیف، بدبو و پرازدحام بود؛ فاضلاب زیرزمینی، که از طغیان گوشت و دفع پوسیدگی سرشار بود. تکان‌دهنده؛ اما نه فراتر از تصور انسان (کامپورزی، ۱۹۹۱، ص ۶۴).

در سال‌های پس از انقلاب کبیر فرانسه در قرن هجده میلادی، تا مدت‌ها سراسر اروپا سرشار از شادی بود و شاید کمتر کسی به جهنم فکر می‌کرد. در ذهن مردمان آن زمان، انقلاب فرانسه نویدبخش هزاره‌ای از امید و رستگاری بود؛ همانند «سفر مکاشفه» (آخرین بخش کتاب مقدس) که نوید بازگشت انسان به بهشت عدن در پایان هزاره داده می‌شود؛ اما پس از روی کار آمدن حکومت وحشت *روبسپیر*، قضاوت‌های ناعادلانه و اِعمال خشونت با گیوتین، بسیاری از روشن‌فکران انقلابی همچون *ویلیام بلیک*، دلزده و ناامید می‌شوند. *بلیک* با مشاهدۀ اتفاقات پس از انقلاب فرانسه به این نتیجه می‌رسد که طغیان، راه‌حل رسیدن به رستگاری نیست و استفاده از تخیل و اندیشه کارسازتر است (آتشی و انوشیروانی، ۱۳۹۰). بدین‌ترتیب، هنرمندانی چون *بلیک*، *مارتین* و *دوره* با توجه به اتفاقات عصر خود، هریک به‌نوعی اندیشه‌ها و ایدئال‌های ذهنی خود را در قالب نقاشی به‌تصویر درمی‌آورند و صحنه‌هایی از پایان جهان و جهنم را خلق می‌کنند تا شاید از این طریق به عدالتی آرمانی دست یابند. جهنمی که *بلیک* ترسیم کرده، بیشتر شاعرانه و همراه با خیال‌پردازی است تا اخطاردهنده و ترسناک. جهنم او لندن معاصر مدرن، صنعتی، آلوده، سمی و آشفته است؛ به این معنا که او افراد زنده بر روی زمین را در ذهن خود در حال سقوط به جهنم نشان داده است. *بلیک* در آبرنگ‌هایش از به‌تصویر کشیدن قدرت عضلانی شیطان، حیلۀ او بر روی آدم و حوا و انعطاف‌پذیری آنها در برابر گناه، لذت می‌برد.

جان مارتین مستقیم از کتاب مقدس و ***مکاشفه*** برای به‌تصویر درآوردن داوری نهایی و خشم خداوند در پایان جهان الهام می‌گیرد. بخش زیادی از کلیات نقاشی‌های *مارتین* با ***مکاشفه*** مطابقت دارد و البته او

جزئیات دلخواهی را نیز به کارهایش افزوده است؛ جزئیاتی چون به‌تصویر درآورن چهره‌هایی آشنا در صف انتظار داوری (تصویر ۶)؛ آن‌هم نه در میان سپیدپوشان و رستگارانِ بالای تصویر؛ بلکه در میان بخش تیره و نیمهٔ پایینی تابلو. نقاشی‌های *مارتین* علاوه بر نشان دادن عظمت و ابهت اتفاقات پایان دنیا، بیشتر سینمایی است. بزرگی ابعاد کارهای او، در جذب و اطلاع‌رسانی به مخاطب نقش قابل‌توجهی را ایفا می‌کند. *جان مارتین* مانند *گوستاو دوره* از نور و سایه برای نشان دادن درام ذاتی صحنه‌های آخرالزمان و دنیای پس از مرگ استفاده می‌کند. نقاشی‌های *مارتین* و مناظر او کاملاً رمانتیک است. *گوستاو دوره* در حکاکی‌ها و نقاشی‌های خود، از تاریکی ناخوشایندی استفاده می‌کند. شاید بتوان خشونت و وحشت عذاب‌های جهنمی را در میان آثار او بیش از دو نقاش دیگر یافت. *دوره* توجه ویژه‌ای به بال‌های فرشتگان دارد؛ تا زمانی که در بهشت‌اند، مانند قو هستند؛ اما از لحظهٔ سقوط به جهنم، مانند بال‌های خفاش می‌شوند. *گوستاو دوره* صحنه‌هایی برای جهنم به‌وجود می‌آورد که تا مدت‌ها منبعی قوی برای تجسم عینی جهنم می‌شود.

به‌یقین در تعالیم یهود و به‌ویژه مسیحیت، برای همهٔ افراد روز جزایی وجود دارد. در آن روز، افراد صالح به مقام لذت مصاحبتِ نزدیک‌تر با خداوند نائل شده، افراد شرور با تبعات وحشتناک دوری از خداوند روبه‌رو می‌شوند. عبارتی از قول *پولس* مقدس بیان می‌کند که مزد گناه موت است؛ اما نعمت خدا حیات جاودانی است (هیوم، ۱۳۷۳). با وجود آیات و نشانه‌های مختلف کتاب مقدس، هنرمندان اروپایی برای تصویرسازی یک مضمون دینی مانند جهنم، گاهی از منابع ادبی نیز الهام گرفته‌اند؛ ازجمله ***کمدی الهی*** *دانته* (قرن ۱۴م) و ***بهشت گمشدهٔ*** *میلتون* (قرن ۱۷م)؛ نسخه‌هایی که توصیفاتی از عذاب خداوند و دنیای پس از مرگ را بیان می‌کنند. «بهشت گمشدهٔ *میلتون*، در قرن ۱۸و۱۹م مورد توجه بسیاری از شاعران و نقاشان رمانتیک قرار گرفت؛ روایتی از طغیان شیطان بر خدای پدر؛ تنشی که شاعران رمانتیک نیز در روزگار خود با آن کلنجار می‌رفتند» (آتشی و انوشیروانی، ۱۳۹۰). اثر پذیرفتن نقاشان و هنرمندان از منابع ادبی، حتی در تصویرسازی‌هایشان از کتاب مقدس نیز به‌خوبی مشهود است. در قرن نوزدهم میلادی، علاقه به کارهای *دانته* نیز بیشتر شد و ترجمه‌هایی از ***کمدی الهی*** به زبان‌های دیگر، بخصوص فرانسوی، اتفاق افتاد و این امر باعث تولید آثار هنری متنوعی از نسخهٔ مذکور شد. ازاین‌رو در بررسی نقاشی‌های *بلیک*، *مارتین* و *دوره* از جهنم، بجز استفاده از نمادهایی چون آتش و برشمردن افعال نکوهیده در کتاب مقدس در قالب گناه گناهکاران، به‌نظر می‌رسد هنرمندان برای تصویرسازی جهنم از منابع دیگری نیز استفاده کرده‌اند.

نتیجه‌گیری

اشتیاق ما به عدالت، که بخشی از آن از افزایش احساس کرامت انسانی ناشی می‌شود، نیاز به حسابرسی نهایی دارد و رسیدن به عمیق‌ترین آرزوی انسان، یعنی تحقق عدالت، پذیرش این مسئله را دشوار می‌کند که دنیایی غیرکامل وجود داشته باشد. تاریخ بهشت و جهنم نشانگر عمیق‌ترین آرزوهای وجودی ما دربارهٔ ماهیت

واقعیت و داوری اعمال توسط نیرویی برتر است. ازاین‌رو پرداختن به زندگی پس از مرگ همواره از دغدغه‌های آدمیان بوده است. در قرون وسطا در اروپا، تمایل شدید به مذهب، مراقبه و زندگی پس از مرگ، در آثار هنری نمود روشنی داشت. حتی گذشت زمان و به‌وجود آمدن دیدگاه سکولاریسم، توجه به انسان‌گرایی و علاقهٔ مردم به دستاوردهای فرهنگی بشر در قرن هجده و نوزده میلادی نیز از علاقهٔ هنرمندان به تصویرسازی مضامین دینی همچون داوری نهایی و جهنم نکاست. انسان‌دوستی و علاقه به اصلاحات اجتماعی موضوعی بود که به تمام زوایای زندگی و هنر سدهٔ نوزدهم راه یافت. با وجود دیدگاه‌های مختلف و گاه ابهام‌آمیز در ادیان یهود و مسیح، بازهم اعتقاد به رستاخیز و برپایی عدالت در آخرالزمان بر عقیده و دیدگاه گروهی که وقوع رستاخیز را امری ناممکن تلقی می‌کردند، ارجح بود. *ویلیام بلیک*، *جان مارتین* و *گوستاو دوره* در عصری به تولید آثار هنری با مضمون جهنم پرداختند که نیاز به دین و رسیدن به عدالت در جامعهٔ اروپا به‌شدت احساس می‌شد. جهنمی که هر سه هنرمند خلق کردند، درواقع پایان کار گناهکاران و جزای درنظرگرفته‌شده برای ایشان را به‌تصویر می‌کشید؛ تصاویری که اخطاری برای دنیای زندگان محسوب می‌شد. استفاده از سایه‌های تاریک، فضای وهم‌آلود در کنار شعله‌های آتش، شیطان با بال‌های خفاش‌گونه در رأس فرشتگان عذاب، تصاویر انسان‌هایی که در صفی طولانی به‌سمت سرنوشت و جزای انتخاب خود در این دنیا می‌روند، چهرهٔ در رنج انسان‌های گناهکاری که به‌واسطهٔ اعمالشان در عذاب‌اند، بهره بردن از موجوداتی چون مار برای عذاب دادن گناهکاران و در نهایت، استفاده از تصاویر آشنایی چون دهانهٔ غاری تنگ در فضایی به‌دور از هرگونه آبادانی به‌عنوان دروازهٔ جهنم، همه و همه علاوه بر خلق یک اثر هنری با مضمون جهنم، حکایت از عدالت‌خواهی هنرمندان برای خطاکاران دارد. این مطلب در استفاده از شخصیت‌های واقعی تاریخی در تابلوی «آخرین داوری» *جان مارتین* نمود بیشتری دارد.

همان‌گونه‌که پیش از این نیز اشاره شد، جهنم در آیات مختلفی از عهد عتیق و عهد جدید به‌عنوان مکانی برای عذاب خطاکاران معرفی شده است. توصیفات کتاب مقدس از جهنم فضایی است که در آن آتش و عذابی ابدی در انتظار گناهکاران است؛ ولی نوع عذاب درنظرگرفته‌شده برای هر گناه، به‌صورت شفاف ذکر نشده است. کتاب مقدس از افعالی چون دروغ، ریا، زنا، دزدی، تقدس دروغین، قتل و... به‌عنوان اعمال نکوهیده و خطا نام برده و عاقبت این اعمال را جهنم ـ جایی که گریه و فشار دندان خواهد بود ـ ذکر کرده است. با توجه به آیات و نمونه‌های ذکرشده از عهد عتیق و عهد جدید و بررسی تابلوهای جهنم از *بلیک*، *مارتین* و *دوره*، به‌نظر می‌رسد که هنرمندان در خلق آثار خود، با وجود برداشت مفاهیم اصلی از منابع دینی همچون کتاب مقدس، برای خلق صحنه‌های مختلف عذاب به منابع دیگری نیز رجوع کرده‌اند؛ منابعی همچون آثار هنرمندان پیش از خود؛ منابع ادبی مختلف با مضمون سفر به دنیای پس از مرگ؛ و در نهایت، جریان‌های اجتماعی و فرهنگی عصر خود که آرمان‌خواهی و رسیدن به عدالت را در ذهن آنان پرورش داده بود.

تصاویر متن

تصویر ۱: دروازهٔ جهنم
ویلیام بلیک، قرن ۱۹م، ۵۲۷×۳۷٤م.م
جوهر و آبرنگ، گالری تیت لندن
https://www.tate.org.uk

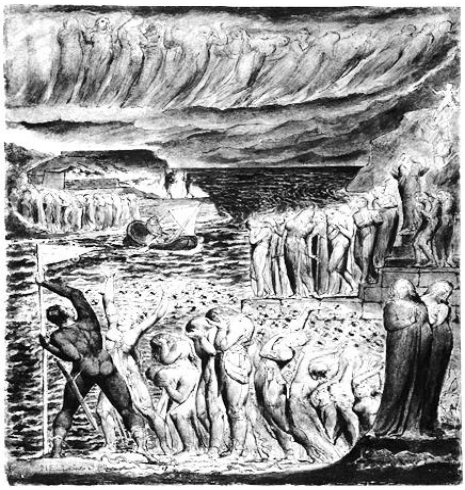

تصویر ۲: دهلیز جهنم و روح‌هایی در حال عبور
ویلیام بلیک، ۱۸۲٤-۱۸۲۷م
جوهر، گچ و آبرنگ، ۵۲۷×۳٦۸م.م، لندن گالری تیت
https://eclecticlight.co/2019/04/22

تصویر ۳: جهنم: چرخهٔ مجازات عاشقان
ویلیام بلیک، ۱۸۲٤-۱۸۲۷م
جوهر، گچ و آبرنگ، ۵۲۷×۳٦۸م.م، لندن گالری تیت
https://eclecticlight.co/2019/04/22

تصویر ٤: عذاب فروشندگان ترجیحات کلیسا
ویلیام بلیک، ۱۸۲٤-۱۸۲۷م
جوهر، گچ و آبرنگ، ۵۲۷×۳٦۸م.م
https://www.tate.org.uk

تصویر ۵: روز بزرگ خشم او، جان مارتین، ۱۸۵۳ـ۱۸۵۱م، رنگ روغن روی بوم، ۱۹۶۵×۳۰۳۲م.م

https://www.tate.org.uk

تصویر ٦: آخرین داوری، جان مارتین، ۱۸۵۳م، رنگ روغن روی بوم، ۱۹٦۸×۳۲۵۸م.م، بدون قاب

https://www.tate.org.uk

تصویر ۷: سقوط فرشتگان به جهنم، جان مارتین، ۱۸٤۱م، ٦۲۲×۷٦٥م.م، رنگ روغن روی بوم

https://www.tate.org.uk

تصویر ۸: جهنم، عذاب دزدان اشیای مقدس
گوستاو دوره، قرن ۱۹م، حکاکی
https://www.britannica.com

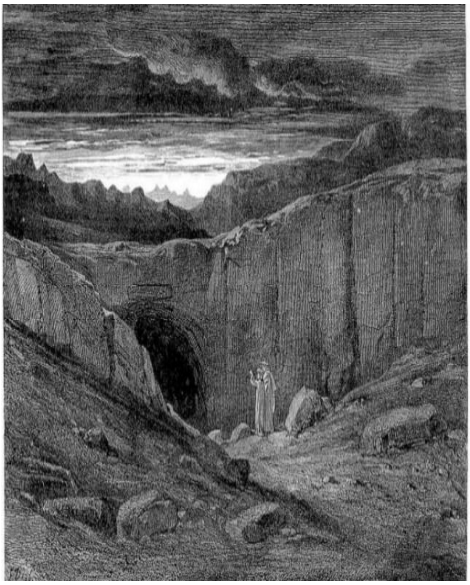

تصویر ۹: دروازهٔ جهنم
گوستاو دوره، قرن ۱۹م
https://www.openculture.com

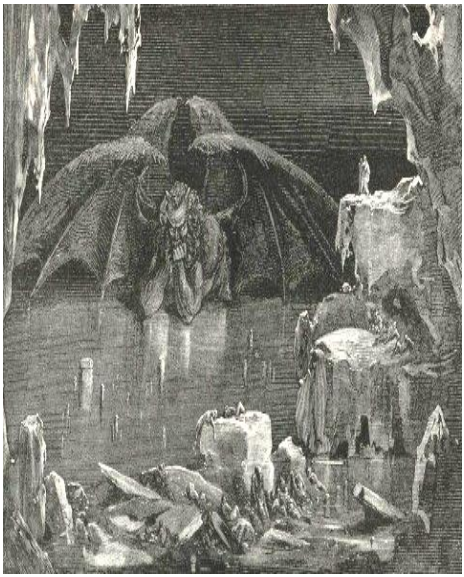

تصویر ۱۰: لوسیفر (شیطان) در جهنم یخی
گوستاو دوره، قرن ۱۹م
https://divinity.uchicago.edu

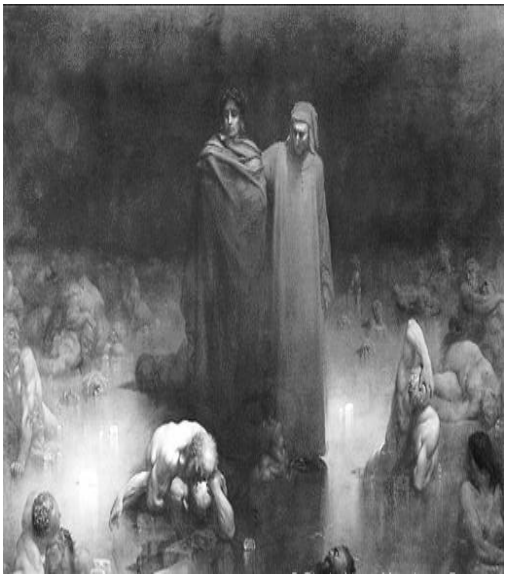

تصویر ۱۱: جهنم
گوستاو دوره، رنگ روغن روی بوم، ۳۱۵×٤٥۰س.م، قرن ۱۹م
https://www.musee-orsay.fr

منابع

عهد عتیق و عهد جدید، ۱۳۸۰، ترجمهٔ فاضل خان همدانی، ویلیام گلن، هنری مرتن، تهران، اساطیر.

اعرابی، غلامحسین و محمد معظمی گودرزی، ۱۳۹۴، «بررسی تطبیقی معاد در کتب اوستا، عهدین تلمود و قرآن کریم با تأکید بر اوصاف و ویژگی‌های بهشت»، ***پژوهش دین***، ش ۳۰، ص ۴۹ـ۷۳.

آتشی، لاله و علیرضا انوشیروانی، ۱۳۹۰، «نقاشی‌های رمانتیک بلیک از حماسه میلتن»، ***ادبیات تطبیقی***، ش ۴، ص ۱۰۰ـ۱۲۰.

آخرالزمان پیتر، ۱۹۲۴، ترجمهٔ ام. آر جیمز، آکسفورد، کلرندون.

آرام، محمدرضا، ۱۳۸۷، «سیر تاریخی فرجام‌شناسی در دین یهود»، ***تاریخ***، سال سوم، ش ۱۱، ص ۵ـ۳۴.

بریل، پاتریسیا، ۱۳۹۶، ***تاریخ مذهبی اروپا***، ترجمهٔ محمدجواد محمدی، تهران، اطلاعات.

پورنامداریان، تقی و دیگران، ۱۳۹۲، «مقایسه تحلیلی مبدأ و مقصد روح در آیین زرتشت و یهود با سه اثر از عرفان مسلمان (اللمع فی التصوف، شرح التعرف لمذهب التصوف، کشف المحجوب)»، ***پژوهش‌های ادب عرفانی***، سال هفتم، ش ۱، ص ۱ـ۲۶.

حاج ابراهیمی، طاهره و محمدرضا عدلی، ۱۳۸۶، «آخرالزمان در کلام عیسای ناصری و بازتاب آن در انجیل‌ها»، ***پژوهشنامه ادیان***، سال اول ش ۲، ص ۹۱ـ۱۲۶.

رحیم‌پور، فروغ، ۱۳۹۱، «رستاخیز در عهد عتیق و عهد جدید»، ***اندیشه دینی***، دوره دوازدهم، ش ۴، ص ۱۲۱ـ۱۵۴.

رسول‌زاده، عباس، ۱۳۸۹، «آخرالزمان و حیات اخروی در یهودیت و مسیحیت»، ***معرفت ادیان***، ش ۶، ص ۶۷ـ۹۶.

فرای، نورتروپ، ۱۳۷۲، ***تخیل فرهیخته***، ترجمهٔ سعید ارباب شیرانی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.

کویریکو، تامارا، ۲۰۱۱، «شمایل‌نگاری جهنم در سنت هنری قرون وسطی»، ***مجله الکترونیکی باستان، قرون وسطی و مدرن***، در: ***بهشت، برزخ و جهنم: دینداری در قرون وسطی***، ژانویه ـ ژوئن.

مشکور، محمدجواد، ۱۳۷۷، ***خلاصه ادیان در تاریخ دین‌های بزرگ***، چ ششم، تهران، شرق.

مینستون، مادلین، ۱۳۸۶، ***تاریخ هنر (سده هفدهم)***، ترجمهٔ حسن افشار، تهران، نشر مرکز.

نورالدینی اقدم، یحیی، ۱۳۹۶، «پیشینه کلامی شبهات ابلیس در ملل و نحل شهرستانی بر مبنای روایات یهودی، مسیحی و اسلامی»، ***پژوهش‌های ادیانی***، سال پنجم، ش ۱۰، ص ۵ـ۲۴.

وکیلی، ندا و اصغر جوانی، ۱۳۹۳، «تطبیق نشانه ـ معناشناسی تصاویر دوزخ در نگاره‌های معراج‌نامهٔ شاهرخی و آثار دوره از کمدی الهی دانته»، ***باغ نظر***، دوره یازدهم، ش ۲۹، ص ۷۱–۸۰.

هوبزباوم، ا. ج، ۱۳۷۴، ***عصر انقلاب اروپا ۱۷۸۹ـ۱۸۴۸***، ترجمهٔ علی‌اکبر مهدیان، تهران، مؤلف.

هیوم، رابرت، ۱۳۷۳، ***ادیان زنده جهان***، ترجمهٔ عبدالرحیم گواهی، چ سوم، تهران، نشر فرهنگ اسلامی.

Alighieri, Dante, 1892, ***The Vision Of Hell By Dante Alighieri Illustrated by Gustave Dore***, Translated By The Rev. H. F. Cary, M.A, London, Paris, Melbourne.

Aston, Nigel, 2002, ***Christianity and revolutionary Europe 1750–1830***, Cambridge University Press.

Aung, Myat, 2016, ***The Social Hell of William Blake: the Impact of the Industrial Revolution on Blake's Illustrations of Dante's Inferno***, Faculty Advisor: Dr. Travis Nygard, The National Conference on Undergraduate Research, North Carolina (NCUR).

Camporesi, Piero, 1991, ***The Fear of Hell. Translated by Lucinda Byatt***, Pennsylvania State University Press.

Greene, John C, 1959, "Darwin and Religion", ***Proceedings of the American Philosophical Society***, V. 103, N. 5, p. 716-725.

https://eclecticlight.co/2019/04/22.

https://flashbak.com/william-blake

Marin, Ileana, 2015, "Dante's Hell Envisioned By Gustav Dore: An Overalooked Opening To Modernity", ***International Journal of Cross-Cultural Studies and Environmental Communication***, V. 4, p. 17-31.

Rochais, Gerard, 1992, "Bible et Litterature", ***Tangence***, N. 35, p. 87-103.

The Apocalypse of Peter, 1924, ***Translated by M.R. James***, Oxford, Clarendon Press.

WWW. Religionnews.com//bart-ehrman (Accessed 2020/03/26) Top of Form.

www.blakearchive.org (Accessed 2020/05/18).

www.britannica.com/topic/hell/Christianity.

www.tate.org.uk.